

प्रकरण तिसरे
आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासावरील
लेखन

प्रकरण तिसरे

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासावरील लेखन

इतिहासाचे प्राचीन मध्ययुगीन आणि आधुनिक असे तीन कालखंड पाडले जातात. भारताच्या इतिहासात आधुनिक काळाच्या प्रारंभासंबंधी मतभेद असलेले दिसून येतात. सर्वसाधारणपणे १७ व्या शतकापासून आधुनिक युग सुरू झाले, असे समजते जाते. ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना इ.स.१६०० ला झाली. तेव्हापासून आधुनिक युगाला सुरुवात झाली असे एक मत आहे. तर काहींच्या मते, इ.स.१८१८ पासून आधुनिक काळाला सुरुवात झाली. इ.स.१८१८ हे साल भारताच्या दृष्टीने व विशेषतः महाराष्ट्रासाठी महत्त्वाचे ठरले. या साली राजकीय स्वातंत्र्याचा, स्वराज्याचा एक गौरवशाली कालखंड संपला व संपूर्ण महाराष्ट्रावर गुलामगिरीचे सावट आले. शिवछत्रपतींनी मोठ्या कष्टाने निर्माण केलेले स्वराज्य दुसऱ्या बाजीरावाने नष्ट केले व मराठी समाज आणि संस्कृती परकीय वर्चस्वाखाली आली. ही दुर्दैवी घटना महाराष्ट्राच्या इतिहासास कलाटणी देणारी ठरली. महाराष्ट्र नामक एका राकट देशाचा स्वातंत्र्याचा काळ संपला. भारतातील सारे प्रदेश जेव्हा इस्लामी आक्रमणापुढे हीन-दीन झाले होते, तेव्हा एकट्या महाराष्ट्राने ताठ मानेने परकीयांचे आव्हान स्वीकारले होते व आपल्या मर्यादित प्रदेशात आपले समाजजीवन, धर्म व संस्कृती यांचे पावित्र्य टिकविले होते. महाराष्ट्राला हा गौरवशाली इतिहास लाभला आहे, तसा तो इतर कोणत्याही प्रांताला लाभला नाही. या वैभवशाली पर्वाची समाप्ती इंग्रजी राजवटीमुळे झाली. इ. स. १८१८ मध्ये ज्या ब्रिटिश राजवटीचा अंमल महाराष्ट्रात मुंबई प्रांतात सुरू झाला, तो एक युगारंभ आहे. शनिवारवाड्यावर ज्या दिवशी युनियन जॅक फडकला, ती घटना दुर्दैवी असली तरी त्या दिवसापासून महाराष्ट्राने कात टाकली. सरंजामशाहीच्या काळात वावरणाऱ्या महाराष्ट्राचे पदार्पण एका आधुनिक कालखंडात झाले.

इंग्रजांमुळे मराठी माणसांचा संपर्क पाश्चात्य विद्या, कला व शास्त्र यांच्याशी आला. नव्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक विचारांची ओळख मराठी माणसाला झाली. हा बदल निश्चितच क्रांतिकारक होता. जुन्या बुरसटलेल्या भारतीय समाजावर नवीन विचारांचे चौफेर हल्ले होवू लागले. या आव्हानाला तोंड देण्याची जबाबदारी १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला मराठी समाजावर आली. त्याला मराठी माणसाने प्रत्युत्तरही तेवढेच समर्थपणे दिले. या प्रक्रियेमधून आधुनिक महाराष्ट्राचा पाया घातला गेला.

विद्यांचे पुनरुज्जीवन, धर्मसुधारणा आणि नवीन जगाचा शोध या तीन घटकांनी मध्ययुगातून आधुनिक काळातील संक्रमण साजरे झाले. प्राचीन विद्यांच्या पुनरुज्जीवनाने कला आणि साहित्य यांतील सर्जनशीलता, मानवतावाद, बुद्धीवाद, नवीन शोध यांना आधुनिक युगात चालना मिळाली. म्हणूनच आधुनिक काळ हा भारताच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचा काळ आहे.

काहींच्या मते, इ.स.१८५७ ते १९४७ ही आधुनिक कालखंडाची कालमर्यादा होय. १८५७ ला बंड झाले आणि त्यानंतर आधुनिक काळाला सुरुवात झाली. अशी त्यांची धारणा होती. तर काहींच्या मते, भारतातील आधुनिक युगाला सुरुवात झाली ती राजा राममोहन रॉय यांच्यापासून कारण त्यांनी सर्वप्रथम बुद्धीवादाचा पुरस्कार केला.

डॉ.खोबरेकर यांनी मराठा कालखंडाबरोबरच आधुनिक कालासंबंधीसुद्धा लेखन केले आहे. त्यांनी संशोधक सहाय्यक, राजदप्तरदार, संशोधक प्रमुख, पुरातत्व विभागाचे संचालक अशा निरनिराळ्या पदांवर काम केले. लाभलेल्या प्रत्येक संधीचा त्यांनी सदुपयोग करून घेतल्याचे दिसते. पुराभिलेख विभागात त्यांनी संशोधन प्रमुखाचे नऊ वर्षे काम केले. त्या काळात इ. स. १९६१ पासून पुराभिलेख विभागाने आर्काइव्हज बुलेटिन प्रसिद्ध करण्याची योजना हाती घेतली.^१ इ. स. १८५७ ते १९४७ या कालखंडात स्वातंत्र्याकरीता जे सशस्त्र उठाव झाले, बंडे झाली त्यासंबंधीच्या हकिकतीची तत्कालिन कागदपत्रे अभ्यासून ती त्यांनी आर्काइव्हज बुलेटिनमध्ये प्रसिद्ध केलेली आहेत. तसेच

महाराष्ट्रातील २६ जिल्हा कार्यालयात स्वातंत्र्य आंदोलनासंबंधीचे जे कागदपत्रे होते ते त्यांनी अभ्यासिले असून त्यांचा उपयोग इतिहासाभ्यासूंस होण्यासाठी ते त्यांनी औरंगाबाद, नागपूर, कोल्हापूर, मुंबई येथील अभिलेखागारात आणून जपून ठेवण्याची कामगिरी केली.^३

इ.स.१८१८ मध्ये महाराष्ट्रावर इंग्रजी राज्य आले. इंग्रजांनी पेशवास देशांतरास पाठवून सातारकर व नागपूरकर भोसले यांना मांडलिक बनविले. पुढे २०-२५ वर्षांत त्यांची राज्ये खालसा करून त्यांना परागंदा केले. त्यांच्या जोडीला सरंजामदार व जहागिरदार यांना इनाम कमिशन नेमून कायदेशीररित्या लुटले अशा रितीने राजकीय सत्तेचे शोषण चालू असता दुसऱ्या बाजूने शेतकऱ्यांची पिळवणूक, व्यापारधंद्यांचे खच्चीकरण, हस्तव्यवसायाचा नाश इ. जालिम उपायांनी संबंध देशच परावलंबी बनविला या इ.स.१८१८ ते १८६० पर्यंतच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय इतिहासाचे चित्र डॉ.खोबरेकर यांनी आपल्या 'इंग्रजी सत्तेविरूद्ध महाराष्ट्रातील सशस्त्र उठाव' या संशोधनात्मक ग्रंथात रेखाटलेले आहे.

लोकांनी आपली होत असलेली पिळवणूक मुकाट्याने सहन केली नाही. त्याकरिता महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी पण वेगवेगळ्या वेळी सशस्त्र उठाव झाले. खानदेशातील आदिवासी, भिल्ल, बीडचा धर्माजी प्रतापराव, हरियाणाचा उठाव, धारचा उठाव, नांदेड जिल्ह्यातील हटकरांचा उठाव, कित्तूरचे बंड, विजापूरचे उठाव, रामोशांचा उठाव, सावंतवाडीकरांची बंडाळी, कोल्हापूरच्या गडकऱ्यांचा उठाव व १८५७ चा महाराष्ट्रात झालेला सशस्त्र सार्वत्रिक उठाव यांची साधार हकीकत डॉ.खोबरेकरांनी या पुस्तकात दिली आहे.^३ महाराष्ट्रातल्या स्वातंत्र्यलढ्याची ही कहाणी अधिक विस्तृतपणे त्यांनी आपल्या 'महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढे (इ.स.१८१८ ते १८८४)' या आपल्या दुसऱ्या ग्रंथात सांगितलेली आहे.^४

महाराष्ट्रातील उठावांचा विस्तृत इतिहास :

प्लासीच्या लढाईत मिळालेल्या विजयाने बंगालमध्ये इंग्रजी सत्तेची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. त्यानंतरच्या शतकात इंग्रजांनी क्रमाक्रमाने आपली सत्ता संपूर्ण भारतभर प्रस्थापित केली.

१९ व्या शतकाच्या मध्यात भारतात दृढमूल झालेल्या इंग्रजी सत्तेला जबरदस्त हादरा देणारी घटना घडली ती म्हणजे १८५७ साली भारतीयांनी केलेला प्रचंड सशस्त्र संग्राम. या व्यापक आणि गंभीर उठावाने इंग्रजापुढे मोठे आव्हान उभे केले. मात्र भारतीयांनी इंग्रजांविरुद्ध केलेला हा पहिला लढा नव्हता. बंगालमध्ये इंग्रजी सत्तेची पायाभरणी झाल्यापासून इंग्रजांविरुधी अनेक उठाव भारतात झाले. या उठावांना बंगालपासून सुरुवात झाली. आणि जसजसे नवे प्रदेश इंग्रजांनी हस्तगत केले, तसतसे त्यात्या प्रदेशात उठावांचे सत्र सुरू झाले. असे शंभरावर उठाव भारतात झाले. त्यापैकी सुमारे ४० उठावांचे स्वरूप बरेच व्यापक व गंभीर होते.

इंग्रजांची नवीन आर्थिक, सामाजिक, प्रशासकीय, महसूल पद्धती, इंग्रजांची व्यापारी मक्तेदारी, आदिवासींच्या जीवनक्रमात इंग्रजांचा हस्तक्षेप, सारावसुली, जंगलातील उत्पादनावर सरकारचा अधिकार स्थापन इत्यादी गोष्टींमुळे उठाव घडून आले. तसेच आदिवासींना वेठीला धरून कमी वेतनावर कामाला जुंपल्याने आदिवासी जमाती त्रस्त झाल्या आणि आपली पूर्वापार चालत आलेली जीवनपद्धती कायम टिकविण्यासाठी त्यांनी शस्त्र उगारले. ते पहाडी मुलाखत जंगलात स्वतंत्रपणे वास्तव्य करीत. शिकार करणे, वनातील वस्तू गोळा करणे व उदरनिर्वाहापुरती शेती करणे हे त्यांचे व्यवसाय होते.

१८५७ सालापूर्वी झालेले हे उठाव राजकीय उद्देशाने प्रेरित झालेले नव्हते. त्यामागे राष्ट्रीय भावनाही नव्हती. इंग्रजांचे शासन उलथून पाडायचे असा स्पष्ट विचारही त्यामागे नव्हता. फक्त त्यांच्या निहित हितसंबंधांना व प्रचलित व्यवस्थेला धक्का

लावणाऱ्या शासकाविरूद्धचा संताप त्यातून अविष्कृत होत होता. हे लढे उत्स्फूर्त होते, स्थानिक होते, एकाकी होते. भिन्न जागी, भिन्न वेळी झालेले होते. त्यांचे नेतृत्वही स्थानिक असे. हे उठाव म्हणजे परकीयांप्रती भारतीयांच्या मनात असलेल्या असंतोषाचे, प्रतिकूलतेचे उद्रेक होते.

या इंग्रजांविरुधी उठावांचे वर्गीकरण केल्यास ते प्रामुख्याने शेतकऱ्यांचे आदिवासींचे आणि पदच्युत करण्यात आलेल्या राजेरजवाड्यांच्या समर्थकांनी केलेले उठाव होते.

इंग्रजांनी मराठी सत्तेवरही आपला प्रभाव प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न सुरू केले. १८१८ साली पेशवाई नष्ट केल्यानंतर इंग्रजांचा अंमल पश्चिम भागात सुरू होताच इंग्रजांविरुधी लढेही सुरू झाले. हे क्रांतीकारक लढे महाराष्ट्राच्या सर्व भागात कसे लढले गेले याची विस्तृत व वस्तुनिष्ठ हकीकत डॉ.खोबरेकरांनी आपल्या लेखनामध्ये दिली आहे.

डॉ.खोबरेकरांनी खानदेशातील आदिवासींची स्वातंत्र्याची धडपड पाहून त्यांना 'स्वातंत्र्यपिपासू' ही उपमा दिली आहे.^१ या आदिवासी जमातीत भिल्लांची संख्या मोठी आहे. या जमातीच्या उदरनिवाहास स्वतःचे असे कायम स्वरूपाचे काही साधन नव्हते. १८१८ मध्ये इंग्रजांनी खानदेशावर पूर्ण ताबा मिळविला. त्यांच्या नव्या राज्यव्यवस्थेबद्दल भिल्लांच्या मनात तिरस्कार होता. ते खुशीने या ब्रिटिश राजवटीपुढे नमायला तयार होईनात. त्यांनी या गोऱ्या लोकांना आपला इंगा दाखविण्याचे ठरविले. ते हातात तलवारी आणि बनाट्या घेऊन बाहेर पडले. त्यांनी जवळपासच्या खेड्यात आपल्या भयानक कृत्यांनी घबराट निर्माण केला. परंतु एलफिन्स्टनने औदार्याचे धोरण स्वीकारले. त्याने काही भिल्लांना वेतन देऊन त्यांच्याच रक्ताच्या लुटारू लोकांपासून घाटांत वाटसरूंचे संरक्षण करण्याचे काम त्यांच्यावर सोपविले. घाटात चोरी झाल्यास त्यांनाच जबाबदार धरण्याची प्रथा सुरू केली.

या भिल्लांच्या बाबतीत अनुभवानेच इंग्रज कसा शहाणा झाला हे सांगताना डॉ.खोबरेकर म्हणतात, “इंग्रजांनी हेरले की या लोकांवर यांच्या मुख्याचाच अधिकार पाहिजे. त्या मुख्यास आपल्या दावणीस जुंपून घेतले म्हणजे काम झाले. या तत्वप्रणालीस इंग्रजांनी उचलून धरले त्यांनी भिल्लांची भरती लष्करात करून त्यांची एक निराळी तुकडी बनविण्याचे ठरविले. कारण यामुळे ते भिल्ल आपल्याकडे आपुलकीने पाहतील असा त्यांचा अंदाज होता.”^६ एवढे उपाय केल्यावरही भिल्लांनी १८१९ मध्ये पुन्हा सगळीकडून उठाव केले. भिल्ल व ब्रिटिशांमधील या संघर्षाचे अतिशय रंजक वर्णन डॉ.खोबरेकारांनी केले आहे. त्यांनी या संघर्षास ‘अरण्य युद्ध’ म्हटले आहे. या युद्धाचे वर्णन त्यांनी पुढीलप्रमाणे केले आहे, “ भिल्लांच्या म्होरक्यांनी डोंगरातील महत्त्वाच्या लष्करी नाक्यांचा कब्जा मिळविला व लहान लहान तुकड्या जवळपासचे उतरणीवरील गाव लुटण्यास पाठविण्याचा सपाटा चालविला. यामुळे लोक हैराण झाले. इंग्रज सरकारनेही आपली लष्करी शक्ती पणास लावली. कितीतरी लष्करी तुकड्या या उन्मत भिल्लांचा बंदोबस्त करण्याकरिता खपत होत्या. पर्वतातील त्यांच्या वस्तीकडे जाणाऱ्या काही मोक्याच्या डोंगर वाटांवरील नाकी इंग्रज सैनिकांनी जिंकून घ्यावी की लागलीच तिथे नवीन पुढारी निर्माण होई आणि ते नाके जिंकून तो आपल्या ताब्यात घेई.”^७

रामोशी ही महाराष्ट्रातील वन्य जमातीपैकी एक जात. त्यांनी १८२६-२९-३०-- ३१ या काळात ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव केले. त्यांच्या स्वातंत्र्याकांक्षेबद्दल माहिती देताना डॉ.खोबरेकर म्हणतात, “डोंगरकपारीतच रामोशांची वस्ती असायची पण त्यांना शिवछत्रपतींचा सहवास लाभला व हिंदवी स्वराज्य संस्थापनेत त्यांचा विनियोग झाला. आजच्या पोलिसांचे काम त्यावेळी रामोशी करीत असत. शिवप्रभूंनी चेतविलेला स्वातंत्र्याचा स्फुल्लिंग त्यांच्या अंतःकरणात धगधगत होता. शिपाई बाण्याचे हे गडी स्वराज्याचा नाश उघड्या डोळ्यांनी व स्वस्थ चित्ताने पाहायला त्यांची मने काही मुर्दाड झाली नव्हती. इंग्रजी राज्य म्हणजे ईश्वरी योजना मानायला लावणारी विद्वत्ताही त्यांच्या

अंगात नव्हती. त्यांतच इंग्रजांच्या राज्यात घरी बसण्याची पाळी आलेली ना उद्योग ना धंदा. इंग्रज परके राजे म्हणून ते आम्हास नकोत. त्यांचा जम येथे बसू देणार नाही. अशी भावना कैक वर्षे त्यांच्या मनांत घर करून होती. अशा स्वातंत्र्याकांक्षी लोकांनी मरणोन्मुख मराठेशाही तगावी म्हणून शेवटच्या बाजीरावाच्या शेवटच्या प्रयत्नात प्राणार्पण करण्याची तयारी दाखविली आणि मग तिथूनच असा धुमाकूळ मांडला की काही वर्षे इंग्रजी अंमलाची साक्षसुद्धा पटेनाशी झाली. ” ८

स्वातंत्र्य समरातील महाराष्ट्राचे संशोधन :

डॉ.खोबरेकर यांनी १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमराचे महाराष्ट्रात कसे पडसाद उमटले याचीही चर्चा केली आहे. हा उठाव भारतात विविध कानाकोपऱ्यात कसा पसरला? कमी अधिक प्रमाणात या उठावाचे पडसाद सर्व भारतात कसे उमटले? याविषयी बरेच संशोधन झाले आहे. त्या संशोधनाचा त्रोटक आढावा डॉ.खोबरेकरांनी घेतला आहे. महाराष्ट्रात इ.स.१८५७ च्या उठावाची महाराष्ट्रात कोठे व कशी प्रतिक्रिया उमटली याची सविस्तर चर्चा त्यांनी केली आहे.

वि. दा. सावरकरांच्या लेखनाचा प्रभाव :

डॉ.खोबरेकर यांनी वि.दा.सावरकर यांच्याप्रमाणे १८५७ च्या उठावास 'स्वातंत्र्यसमर' असे संबोधलेले आहे.^१ यावरून त्यांच्यावर सावरकरांचा प्रभाव पडल्याचे स्पष्ट होते.

महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी उठाव का घडून आले याची सविस्तर चर्चा त्यांनी केली आहे. कोल्हापूरच्या गडकऱ्यांच्या बंडाचे कारण स्पष्ट करताना ते म्हणतात, "कोल्हापूरचा राजा बाबासाहेब १८३८ मध्ये वारला त्यावेळी त्यास दोन अल्पवयीन मुलगे होते. इंग्रजांनी दोघांपैकी एकालाही गादीवर बसवले नाही. फक्त एक मिनिस्टर नेमला आणि त्यानं बेळगावी असलेल्या इंग्रज पोलिटिकल एजंटच्या अधिपत्यांत

वागायचे असे ठरवले. लगेच इंग्रजांनी स्वतःच्या पथ्यावर पडणाऱ्या नवीन सुधारणा घडवून आणण्यास सुरुवात केली. पूर्वी सर्व किल्ल्यांवर शिबंदी असे. ती पोलिटिकल एजंटने आपल्या अधिकाराखाली काढून टाकली. साहजिकच दरबारी लोकांना हे पसंत पडले नाही. लोकांच्या मनात त्यामुळे कटुता निर्माण झाली. ह्या शिबंदीतील सैनिक गडकरी होते. त्यांना शिवकालापासून किल्ल्याच्या रखवालदारीबद्दल किल्ल्यांच्या आसमंतांतील जमीन जुमला वहिवाटीस मिळालेला. शिबंदी गेल्यानंतर जमिनी तरी कशा राहणार? त्याही गेल्या. साहजिकच या लोकांनी इ.स.१८४४-४५ मध्ये बंड केले.”^{१०}

१८५७ च्या उठावाच्या मुंबईतील पडसादाचीही डॉ.खोबरेकरांनी चर्चा केली आहे. येथील प्रमुख नागरीकांनी जिव्हाळ्याने सरकारला मदतीची आश्वासने कशी दिली परंतू सामान्य जनांत मात्र इंग्रजांबद्दल कशा प्रकारे घृणाच वास करित होती? याचा तुलनात्मक अभ्यास त्यांनी केला आहे. १८५७ च्या उठावाच्या वार्ता मुंबईमध्ये धडाक्याने धडकत होत्या. मीरतची कत्तल, दिल्लीची नाकेबंदी आणि त्या दिल्लीचा क्रांती सैनिकांनी घेतलेला ताबा या सर्व प्रकारामुळे मुंबईतील गोऱ्या लोकांची धाबी दणाणली आणि मुंबईत असाच प्रकार झाला तर आपल्या हितसंबंधांना बाधा येईल, आपला व्यापार कोसळून पडेल, अशा भीतीने मुंबईच्या जीवनांत अग्रेसर असलेल्या आणि आपल्या लागूलचालनामुळे इंग्रजांच्या मर्जीस पात्र ठरलेल्या मुंबईकरांनी भराभर सभा घेतल्या. त्या सभांतून शूर सैनिकांची निंदा केली, इंग्रजांचे गोडवे गायिले आणि आपण इंग्रजी राज्यामध्ये अत्यंत सुखी आहोत आणि इमानी नागरिक म्हणून राहू इच्छितो अशा प्रकारचे विनंती अर्ज सहायानिशी त्यावेळचे गव्हर्नर एलफिन्स्टन यांजकडे पाठविले. अशा प्रकारचा पहिला अर्ज मुंबईतील ज्यू रहिवाशांनी केलेला होता. नंतर बाम्बे असोसिएशन या संस्थेनेही गव्हर्नरकडे पाठविला. तसेच मुस्लिम भाईनीही तशा प्रकारचा एक अर्ज हजारो मुसलमानांच्या सहाय्येने पाठविला त्यात त्यांनी आम्ही इंग्रज सरकारला वाटेल ती मदत करू असे आश्वासनही देऊन टाकले. पण सामान्य जनांत मात्र इंग्रजांबद्दल घृणाच वास

करीत होती. त्यावेळी सैनिकांपैकी गुलमार डुबे याने मुंबईतील उठावाचा आराखडा तयार केला. मशीदींमध्ये बैठका होऊ लागल्या. सैन्यामध्ये फितुरी सुरू झाली. आणि १५ ऑक्टोबरच्या रात्री इंग्रज लोकांवर हल्ला करून मुंबई ताब्यात घ्यायची असे ठरले.^{११}

यावरून १८५७ च्या बंडास मुंबईमध्ये कशाप्रकारे प्रतिसाद मिळाला याची कल्पना येते.

१८५७ च्या उठावाचे निमित्त - काजीसिंगास मिळालेल्या शिब्या :

डॉ.खोबरेकर यांनी महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढ्याशी संबंधित सर्व घटनांना स्पर्श करण्याचा प्रयत्न केला. आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे संशोधन करून नवीन माहिती उपलब्ध करून देण्याचे कार्य त्यांनी केले आहे.

आतापर्यंतचे भिल्लांचे उठाव जरी पोटार्थी असले तरी १८५७ तील उठावाचे स्वरूप मात्र पूर्वीचेच राहिले नव्हते. या उठावात तत्कालीन राजकारणाचा रंग कसा भरला होता. हे त्यांनी पुढील विवेचनावरून स्पष्ट केले आहे.

भिल्लांचा नायक काजीसिंग याने इमाने इतबारे सरकारची २० वर्षे चाकरी केली त्याने दरोडेखोर भिल्लांचा पाठलाग करून पकडून देण्यातही मे.ग्रॅहॅम, मे. मॉरिस, कॅ.रोझ, मे.केर यांना मदत केली होती. पण १८५१ मध्ये त्याने सिंधवा रस्त्यावरील चोरीत सापडलेल्या गुन्हेगारास बेदाम मारले. तो मेला. काजीसिंग खुनी ठरला. सरकारने त्याला दहा वर्षांची शिक्षा ठोठावली पण दयाळू होऊन १८५५ मध्ये मुक्त केले. ज्यांना त्याने पूर्वी मदत केली होती अशा कॅ.रोझ, मे.हमलेकड या गृहस्थांनी त्याला पुन्हा नोकरीत ठेवण्यासाठी कंपनी सरकारला विनविले. पण त्याचा उपयोग झाला नाही.

१८५७ चा मे महिना आला. बंडाच्या बातम्या धडकू लागल्या. इंग्रजांचे धाबे दणाणले. भिल्ल लोक स्वस्थ बसणार नाहीत हे त्यांनी जाणले. काजीसिंगाला नोकरीत घेतल्याने खानदेश जिल्ह्यातील भिल्ल प्रदेशातील सिंधवा रस्ता मोकळा राहिल व

सरदद्दीवरील भिल्लांच्या कारवायांना पायबंद बसेल असे कंपनी सरकारला वाटले आणि म्हणून त्यास १८५७ च्या जूनमध्ये नोकरीत घेतले. पण काजीसिंगाने यावेळी उत्तर व मध्य हिंदुस्थानातील उठावाच्या शोकजनक हकिकती ऐकल्या होत्या. वरवानी नाईकानी हल्ले करूनही कंपनी सरकारकडून त्यास काही शासन झालेले नव्हते हेही त्यांनी पाहिले होते. इंग्रज सत्ता आता खलास होत आलेली आहे असा त्याचा कयास झालेला होता. आणि वाडवडिलांनी चोखाळलेला लुटीचा मार्ग पत्करावा लागणार असे त्याचे मन सांगू लागले. दिल्लीहून उठावाच्या आज्ञा त्यास मिळाल्या. त्यातच काजीसिंगाला नोकरीवर असताना कॅ.बर्च व रिसालदार यांच्याकडून शिव्या खाण्याचे निमित्त झाले. आगीत तेल ओतले. काजीसिंगाने कंपनी सरकारला रामराम ठोकला आणि आपली माणसे जमवून इंग्रज सरकारला सतावण्याचे सत्र सुरू केले.

अशाप्रकारे काजीसिंगास मिळालेल्या शिव्या हे १८५७ च्या उठावाचे निमित्त कसे ठरले, हे डॉ.खोबरेकरांनी स्पष्ट केले आहे.^{१२}

महाराष्ट्रात नागपूर, औरंगाबाद, धारवाड येथेही उठाव झाले. नागपूरचे राज्य खालसा झाल्यावर नागपूरच्या जडजवाहिराचा निकाल कंपनी सरकारच्या नोकरांनी उधळेपणाने लाविला. ७५ लाखांचे जडजवाहिर १०-१२ लाखाला मातीमोलाने विकले गेले. त्यामुळे लोकांची आणि राज्यघराण्यांतील मंडळींची मने कंपनी सरकारविरुद्ध प्रक्षोभक बनली होती.^{१३} औरंगाबाद उठावाच्यावेळी तेथे मुक्कामास असणाऱ्या सेनेत असंतोष निर्माण झाला. कारण हे सैनिक उत्तरेत जावयास नाखूश होते. उत्तरेत आपल्याला बंडवाल्याविरुद्ध व विशेषतः दिल्लीच्या बादशहाविरुद्ध लढावे लागेल असे त्यांना वाटत होते. सैन्यात बहुसंख्य मुसलमान होते व त्यांना दिल्लीच्या बादशहाबद्दल आपुलकी वाटती होती. ही राजनिष्ठेची भावना त्यांना इंग्रजांविरुद्धी बनविण्यास पुरेशी होती.^{१४}

नरगुंदकरांनी कलेक्टरचा कयास खोटा पाडला :

धारवाड जिल्ह्यात नरगुंद हे एक छोटेखानी संस्थान होते. संस्थानाचे त्यावेळेचे

अधिपती बाबासाहेब भावे होता. त्यांचा एकुलता एक मुलगा निधन पावल्यावर त्यांनी कंपनी सरकारकडे दत्तक घेण्याची परवानगी मागितली. त्यावेळचा दक्षिण महाराष्ट्राचा पोलिटिकल एजंट मॅनसन याने त्यास दत्तक घेण्याची परवानगी दिली नाही. त्यामुळे भावेंनी १८५७ मध्ये दक्षिणेतील संस्थानांनी सरकारविरूद्ध उठाव करण्याकरिता ज्या खटपटी केल्या होत्या त्यात भाग घेतला. सोलापूरच्या राजाने उठाव करताच नरगुंदनेही करावा असे ठरले होते. त्यांनी उठावाची सर्व तयारी केली. तरी धारवाडच्या कलेक्टरला भावेविषयी बिलकूल संशय आला नव्हता. असे डॉ.खोबरेकर म्हणतात. यासाठी त्यांनी कलेक्टरच्या पत्राचा पुरावा दिला आहे.

या पत्रात कलेक्टर म्हणतो की, “नरगुंदकर भावे हे गृहस्थ भित्रे आहेत. ते काही सहजासहजी या बंडखोरांना सामील होणार नाहीत. त्यांना धारवाडला बोलावून नरगुंदमधील शांततेचा भंग करू नका असे सांगावे” पण दुसऱ्या दिवशी ता. २५ मे १८५८ रोजी नरगुंदकरांनी कंपनी सरकारविरूद्ध युद्ध पुकारून कलेक्टरचा कयास खोटा पाडला.^{१५}

अशाप्रकारे डॉ.खोबरेकरांनी नागपूर, औरंगाबाद, धारवाड येथे झालेल्या उठावांची पार्श्वभूमी स्पष्ट केली आहे.

दक्षिण महाराष्ट्रातील उठावांची विस्तृत माहिती :

दक्षिण महाराष्ट्रात त्यावेळी कोल्हापूर, जमखिंडी, मिरज, तासगाव, मुधोळ, जत, सोलापूर, नरगुंद अशी संस्थाने होती. या सर्व संस्थानिकांनी या उठावात कमी अधिक प्रमाणात भाग घेतल्याचे दिसते. सोरापूर संस्थानच्या राज्याच्या निवेदनावरून असे कळते की, बहुतेक सर्व संस्थानिकांचा उठावास सक्रीय पाठिंबा होता.^{१६} दक्षिण महाराष्ट्रातील सोरापूर व मुधोळ संस्थानांतील उठावांची कारणे डॉ.खोबरेकर यांनी खालीलप्रमाणे स्पष्ट केलेली आहेत.

सोरापूर :

मुंबई इलाख्यातील विजापूर व सोलापूर जिल्ह्यांच्या सरहद्दीवरील निजामाच्या मुलखात सोरापूर हे संस्थान होते. या संस्थानचा त्यावेळचा राजा वैकण्या नाईक बळवंत बेहरी हा होता. त्याच्या मनात ब्रिटिशांनी आपल्यावर अन्याय केल्याचे शल्य सलत होते. निजामाला इंग्रजांचे कर्ज झाले. त्याची रक्कम फेडता येईना म्हणून इंग्रज सरकारने ५२ लाख उत्पन्नाचा मुलूख आपल्या ताब्यात घेतला. त्यामुळे ३ लाख रूपये निजाम, सोरापूर राजाकडून घेऊ लागला. हा मुलूख सोडवून आपल्या ताब्यात आणण्याकरिता सोरापूर राजाने इंग्रज ठाण्यावर आपल्या मेहुण्याकरवी हल्ला चढविला. पण त्यात त्याचा पराभव झाला. हे शल्य राजाला बोचत होते. त्यामुळे राजा उठावास तयार झाला.^{१७}

मुधोळमधील हुलगडीचे बेरड यांचा उठाव :

हुलगडीचा उठाव हा संस्थाने खालसा झाल्यामुळे नव्हता. त्यापैकी कोणी जहागीरदार किंवा अधिपती नव्हते. शस्त्रस्वातंत्र्य अबाधित राहण्यासाठी हुलगडीच्या बेरडांनी प्राण पणास लावून लढा दिला. मुंबई सरकारने हत्यारे (जवळ ठेवण्यासंबंधी) प्रतिबंधक हुकूम काढला. हुलगडीच्या बेरडांनी हा हुकूम मानण्याचे नाकारले.^{१८}

सार्वजनिक सभेचे कार्य प्रकाशात :

ब्रिटिश सरकार व जनता यांच्यात संबंध प्रस्थापित करण्याचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून गणेश वासुदेव जोशी, कृष्णाजी नूलकर, सदाशिव गोवंडे यांनी न्या.म.गो.रानडे यांच्या प्रेरणेने सन १८७० मध्ये पुण्यात 'सार्वजनिक सभा' स्थापन केली. आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासातील सार्वजनिक सभेचे कार्य डॉ.खोबरेकर यांच्या इतिहास लेखनामुळे प्रकाशात आले आहे.

सार्वजनिक सभेच्या कार्याची माहिती देताना डॉ.खोबरेकर म्हणतात, "गणेश

वासुदेव जोशी यांनी आपले सर्वस्व ह्या सार्वजनिक सभेस दिले म्हणून लोक त्यांना 'सार्वजनिक काका' असे संबोधू लागले. प्रचलित अन्यायाविरुद्ध आंदोलन उठविण्यात सार्वजनिक काकांची धडाडी तरूणांसही लाजविणारी होती. निराधार लोकांना आश्रय मिळावा म्हणून त्यांनी श्री.विष्णूचे मंदिर बांधले होते. 'स्त्री विचारवती' नावाची संस्था त्यांनी पुण्यास स्थापन केली होती. १८७३ मध्ये सार्वजनिक काकांनी स्वदेशी वस्तू वापरण्याचे व्रत अंगिकारले. हातमागावरील जाड्याभरड्या खादीचे कपडे ते वापरू लागले. त्याचा परिणाम तरूणांच्या मनावर होऊन त्यापैकी काहींनी विदेशी कपडे वापरण्याचे सोडले.^{१९}

सन १८७६-७७ साली महाराष्ट्रात भयंकर दुष्काळ पडला. या काळात सार्वजनिक सभेने आपले विश्वासू एजंट दुष्काळी भागात जागोजागी पाठवून दिले. त्यांनी दुष्काळी भागात फिरून दुष्काळाची स्थिती प्रत्यक्ष नजरेखाली घातली. आपल्या एजंटंकडून जशी माहिती मिळत गेली त्याप्रमाणे सार्वजनिक सभेतर्फे न्या.रानडे दुष्काळासंबंधी लेख लिहून सरकारकडे पाठवू लागले. यातील काही लेख अर्जवजा असून त्यात दुष्काळी कामे आणि त्यावरील मजुरांची स्थिती यासंबंधाने सरकारची कानउघडणी करण्यात आलेली आहे. सरकारने सभेच्या या कामगिरीबद्दल आभार मानिले होते."^{२०}

वासुदेव बळवंत फडके यांच्या सशस्त्र लढ्याची हकीकत :

हिंदुस्तानच्या स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात क्रांतीकारकांच्या दहशतवादी चळवळीस एक विशेष स्थान दिले जाते. हिंदुस्थानला मिळालेल्या स्वातंत्र्यामध्ये महात्मा गांधीच्या अहिंसा, सत्याग्रह, सविनय कायदेभंग, असहकार या मार्गाबरोबरच क्रांतीकारकांनी निर्माण केलेल्या दहशतवादी चळवळीचेही मोलाचे योगदान आहे. प्रामुख्याने बंगाल, महाराष्ट्र, पंजाब या प्रांतात दहशतवादी चळवळीचा जोर जास्त होता. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रात झालेल्या दहशतवादी चळवळीमध्ये वासुदेव

बळवंत फडके यांचे कार्य महत्त्वाचे होते.

वासुदेव बळवंत फडके यांच्या सशस्त्र लढ्याची माहिती देताना डॉ.खोबरेकर म्हणतात, “१८५७ चा उठाव फसल्यानंतर महाराष्ट्रात जवळजवळ वीस वर्षे सामसूम होती. १८७५ चे दख्खनचे दंगे, १८७६-७७ सालचा भीषण दुष्काळ, गव्हर्नर जनरल लॉर्ड लिटनचे दडपशाहीचे धोरण वगैरेमुळे पसरत चाललेल्या अस्वस्थतेमुळे तरूण माणसे बंडाला प्रवृत्त झाली. वासुदेव बळवंत फडके यांनी रामोशी, कोळी, मांग, महार, मुसलमान सहकाऱ्यांच्या मदतीने पुण्याच्या परिसरात दरोडे घालण्यास सुरूवात केली. शिवछत्रपतींनी ज्याप्रमाणे छापे घालून पैसे व शस्त्रे जमवली त्याचप्रमाणे वासुदेवांनी पैसे व शस्त्रे मिळविण्याचा प्रयत्न केला. पुणे शहरात त्यांच्याविषयी सहानुभूती असलेले अनेक लोक होते. त्यापैकी काही लुटीच्या मालाची विल्हेवाट लावत असत. सरकारी खजिने लुटण्यापेक्षा खेड्यापाड्यातील श्रीमंतांची घरे लुटण्यावर फडक्यांचा भर होता. १८७८ च्या प्रारंभी वासुदेव फडके यांनी पुण्यात आणि महाराष्ट्रात पहिल्या क्रांतीकारक गुप्त संस्थेची स्थापना केली. प्रभातफेऱ्या काढून इंग्रजी सत्तेविरुद्ध गर्भित अर्थाची गाणी म्हणणे व व्याख्याने देणे हे त्याचे काम त्या काळी सुरूच होते. त्याने पुण्यातील युवक संघटित केले होते. संघटनेतील तरूण मंडळीस तो तलवार दांडपट्टा इ.शिकवीत होता. वासुदेव बळवंताचे सारेच विचार प्रत्यक्ष बंड करावयाच्या सिद्धतेच्या दिशेने चालत.”^{२१}

शस्त्र हाती घेऊन राज्य उलथून पाडण्याचा प्रयत्न करणारे वासुदेव फडके हे पुढील काळात चाफेकर बंधू, स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्यासारख्या शस्त्रधारी देशभक्तांचे स्फूर्तिस्थान बनले. फडक्यांच्या लढतीने भारावून गेलेल्या बंकिमचंद्र चटोपाध्यायांसारख्या अब्बल दर्जाच्या प्रतिभावंताने फडक्यांच्याच बंडापासून प्रेरणा घेवून आनंदमठ कादंबरी लिहिली.^{२२} अशा या थोर क्रांतिकारकाच्या सशस्त्र लढ्याची सविस्तर माहिती डॉ.खोबरेकर यांनी दिली आहे.

सबाल्टर्न इतिहास लेखन :

सबाल्टर्न या संज्ञेने प्रसिद्धीस आलेल्या इतिहासलेखन प्रवाह भारतात विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या वीस वर्षात प्रचलित झाला. याचा अर्थ दुय्यम किंवा समाजाच्या संदर्भामध्ये तळागाळातील लोकांचा इतिहास होय. इतिहासाच्या या प्रकारचा हेतू तळागाळातील लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणे हा आहे. डॉ.खोबरेकर यांनी रामोशी, भिल्ल, कोळी या समाजात दुय्यम, नगण्य समजल्या जाणाऱ्या जमातींनी, व्यक्तींनी, त्यांच्या समुहाने इंग्रजी राजवटीविरुद्ध दिलेल्या प्रदिर्घ लढ्याची दखल घेऊन 'इंग्रजी सत्तेविरुद्ध महाराष्ट्रातील सशस्त्र उठाव' आणि 'महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे' हे ग्रंथ लिहिले व उठावातील जनसामान्यांच्या कामगिरीचे यथार्थ दर्शन घडविले. तसेच समाजाच्या तळागाळातील जनसमूहांच्या उठावातील कार्याची माहिती दिली. यावरून डॉ.खोबरेकर यांनी परंपरागत इतिहासलेखनाला छेद देवून सबाल्टर्न इतिहासलेखनही केले आहे.

डॉ. ह. म. घोडके यांचे मत :

डॉ.ह.म. घोडके यांनी डॉ.खोबरेकर यांच्या 'महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढे' या पुस्तकाचे पुढीलप्रमाणे परीक्षण केलेले आहे. "अशिक्षित, असंघटित व नागरसंस्कृतीच्या चौकटीबाहेर जीवन जगणाऱ्या आदिवासी, भिल्ल, कोळी वगैरे जमातींनी इंग्रजी राजवटीविरुद्ध जो प्रदिर्घ लढा दिला, त्याची इतिहासाने तेव्हाही नोंद घेतलेली नाही. ह्या दुर्लक्षित राहिलेल्या एका महत्त्वाच्या पर्वाची दखल डॉ.खोबरेकर लिखित 'महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढे' या पुस्तकाने घेतली आहे." डॉ.घोडके पुढे म्हणतात, "वासुदेव बळवंत फडके यांच्या लढ्यानंतरच्या सशस्त्र लढ्याची हकीकतही डॉ.खोबरेकर यांनी दिली असती तर महाराष्ट्राचा संपूर्ण सशस्त्र लढा वाचकांसमोर आला असता. वासुदेव बळवंतानंतरचे सावरकर, चाफेकर पर्व तसेच साताऱ्याचे प्रतीसरकार यांचा समावेश या ग्रंथात नाही." या ग्रंथाचे महत्त्व सांगताना डॉ.घोडके म्हणतात, "टिळक

गांधीच्या राजकारणाचे, सत्याग्रहाचे व अहिंसात्मक चळवळीचे मूल्यमापन करणारे ग्रंथ मराठीत बरेच आहेत. पण सशस्त्र क्रांतीच्या इतिहासाची महती सांगणारे ग्रंथ मात्र थोडेच आहेत. महाराष्ट्रात संशोधनाची काही क्षेत्रे दुर्लक्षित व उपेक्षित राहिली आहेत हे पुस्तक ही उपेक्षा बऱ्याच अंशी कमी करेल.”^{२३}

मूल्यमापन :

डॉ.खोबरेकर यांनी १८५७ च्या बंडापूर्वी महाराष्ट्रात झालेल्या उठावांची विस्तृतपणे माहिती दिली आहे. तसेच स्वातंत्र्यसमरातील व स्वातंत्र्यसमरानंतरच्या महाराष्ट्राचा इतिहास सांगितला आहे. सशस्त्र क्रांतीच्या इतिहासाबरोबरच इ.स.१८१८ पासूनच्या महाराष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक स्थितीचेही विश्लेषण त्यांनी केले आहे. त्यांनी लिहिलेला हा इतिहास आधुनिक महाराष्ट्राबरोबरच आधुनिक भारताच्या इतिहासाचेही महत्त्वाचे साधन आहे. त्यांचे आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासावरील हे लेखन वस्तुनिष्ठ आहे. ब्रिटिशांच्या जुलमी राजवटीचे वर्णन करताना त्यांच्या औदार्याच्या धोरणाकडे त्यांनी दुर्लक्ष केलेले नाही. उदाहरणार्थ भिल्लांना माणसात आणण्यासाठी ले.औटॅरमने केलेल्या प्रयत्नांचे वर्णनही डॉ.खोबरेकर यांनी केले आहे.^{२४}

संदर्भ व तळटिपा :

१. डॉ.खोबरेकर प्रकाश-‘कोकण साहित्यभूषण सन्मानीत डॉ.वि.गो.खोबरेकर यांनी मुंबई रेकॉर्ड ऑफीस या शासकीय इतिहास संस्थेत केलेले योगदान’, ‘भारतीय आणि संस्कृती’, त्रैमासिक, जुलै-सप्टेंबर २००४, पृ.५.
२. कित्ता - पृ.९.
३. डॉ.खोबरेकर वि.गो.- इंग्रजी सत्तेविरूद्ध महाराष्ट्रातील सशस्त्र उठाव, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९५९, पृ.१६-३५.
४. डॉ.खोबरेकर वि.गो. - महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढे (इ.स.१८१८ ते १८८४), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९४, पृ.१२४-१६८.
५. डॉ.खोबरेकर वि.गो. - इंग्रजी सत्तेविरूद्ध महाराष्ट्रातील सशस्त्र उठाव, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९५९, पृ.१६.
६. कित्ता - पृ.१७.
७. कित्ता - पृ. १८.
८. कित्ता - पृ.२६-२७.
९. कित्ता - पृ.४०.
१०. कित्ता - पृ.४१.
११. कित्ता - पृ.५६-५८
१२. कित्ता - पृ.६१
१३. कित्ता - पृ.६६
१४. कित्ता - पृ.६८
१५. कित्ता - पृ.७२
१६. डॉ.खोबरेकर वि.गो. - महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढे (इ.स.१८१८ ते १८८४) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९४, पृ.११७.

१७. कित्ता - पृ.११७.
१८. कित्ता - पृ.११९.
१९. कित्ता - पृ.१२९.
२०. कित्ता - पृ.१३२.
२१. कित्ता - पृ.१४२-१४३.
२२. फडके य.दि.-विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र : खंड १ (इ.स.१९०१ ते १९१४)
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे १९८९, पृ.२७.
२३. डॉ. घोडके ह.म.-'पुस्तक परिचय - महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढे', 'भारतीय
इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, जानेवारी-मार्च १९९७, पृ.४३.
२४. डॉ.खोबरेकर वि.गो. - इंग्रजी सत्तेविरुद्ध महाराष्ट्रातील सशस्त्र उठाव, पॉप्युलर
प्रकाशन, मुंबई, १९५९, पृ.१९.